

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ в часи Української Центральної Ради. — Вінніпег: Видав. Спілка «Тризуб». 1967. — С. 392–394.

11. Шусь О. Всеукраїнські військові з'їзди / Історичні зошити. — К.. 1992. — № 7. — С.

12. Вільна думка: вісник Української Військової Ради Південно-Західного фронту. — 1917. — 29 грудня. — № 11.

Н.П. Тріпунтіна, О.К. Рябченко,
М.О. Білостоцький

ІСТОРІЯ ШАСЛИВОЇ ЛЮДИНИ (Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев)

Протягом тисячоліть людство докладало чималих зусиль, щоб пристосувати нашу не надто затишну планету до свого існування та розвитку. В авангарді поступу людської цивілізації завжди виступала наука. Серед тих, хто своїм гострим розумом та невтомною працею формував сучасне обличчя світу, помітною постаттю є видатний астроном та геодезист, професор, доктор фізико-математичних наук, заслужений діяч науки України Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев (10.01.1877–01.10.1956). Його життя та наукова діяльність не знайшли достатнього висвітлення в дослідженнях істориків науки, їм присвячено лише кілька невеликих публікацій. Найбільш докладною з них можна вважати розповідь про нього в книзі «Астрономія в Харківському університеті за 150 лет» О. І. Сластьонова [1]. Професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев, як це видно з текстологічного аналізу документів, сам брав участь в створенні цієї книги і був згоден з саме такою трактовкою цієї теми. Високим професійним рівнем аналізу наукового спадку видатного вченого позначена стаття К. Н. Кузьменко та В. К. Плужнікова «Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев» в журналі «Земля и вселенная» [2]. Наступні біографічні розвідки за своїм малим обсягом не могли дати нам повного уявлення про значення діяльності Б. П. Остащенка-Кудрявцева для вітчизняної і світової науки [3–6]. Особистість цієї неординарної людини лишилася практично поза увагою дослідників. Тим ціннішою є для сучасних істориків можливість звернення до матеріалів особистого архіву вченого, які були нещодавно передані його дочкою до Музею історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури [7].

Наукові здобутки професора Б. П. Остапенка-Кудрявцева рівною мірою належать як російському, так і українському народам. Особистість Бориса Павловича як науковця і людини містила в собі найкращі риси кількох народів, з якими він був пов'язаний своїм походженням [2].

Найглибше простежуються його корені по материнській лінії. Мати вченого Єлизавета Густавівна походила з давнього німецького дворянського роду фон-Ленц, на фамільному гербі якого стояв девіз «Esse non videri» — «Бути, а не ввижатися!». Чималий внесок в скарбницю європейської науки та культури зробили нащадки «освіченішого мужа і відомого письменника» суперінтенданта (лютеранського єпископа) Юліуса Ленца, який започаткував у XV ст. цей рід. Серед них були поети, музиканти, державні посадовці. До однієї з бокових гілок цього роду належав видатний російський фізик Е. Х. Ленц.

Від часу перселення цієї родини в Лівонію їх родовим гніздом став маєток Рінгмундсхоф поблизу Риги, відомий надзвичайною красою місцевості. У XIX ст. серед німецьких предків Б. П. Остапенка-Кудрявцева з'являється єдина російська персона — його бабуса, дружина Густава Вільгельмовича (Васильовича на російський кшталт) фон-Ленца, дочка Пензенського губернатора Анна Федорівна Гаврилова.

Їх дочка Єлизавета Густавівна свою долю зустріла в Петербурзі, працюючи гувернанткою після закінчення Смольного інституту. Її обранцем став українець за походженням, виходець з Кіровоградської губернії, молодий архітектор Павло Іванович Остапенко-Кудрявцев. Народжений у 1840 р., він був сином кріпака, управителя однієї з найпишніших дворянських садиб Росії «Мар'їно» в селі Іванівському у 20 км від Рильська, яка належала герою кавказької війни, князю О. І. Барятинському, в почесному полоні у якого перебував легендарний Шаміль. Село назване на честь колишнього господаря цих багатих земель І. Мазепи [8]. Помітивши в обдарованого юнака художні здібності, власник маєтку направив Павла Івановича вчитися на архітектурне відділення Петербурзької академії мистецтв [2]. По закінченні навчання, у грудні 1867 р. він отримав диплом з відзнакою на звання некласного художника-архітектора і можливість ознайомитися з художніми скарбами Західної Європи під час творчої подорожі.

Побралися Єлизавета Густавівна і Павло Іванович 17.01.1874 р., а 10.01.1877 р. в них народився син, якого названо Борисом. Він не

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

вспадкував від батьків ні капіталів, ні майна, але в достатку був нагороджений допитливістю розуму, пращелюбством, різнобічними талантами, цілеспрямованістю й відданістю навщі. Чотирнадцятирічним гімназистом Борис Павлович втратив батька. Щоб завершити освіту, йому довелося підробляти репетитором у більш заможних учнів. Гімназичний викладач математики О. В. Борисов прищепив юнакові велику любов до своєї дисципліни і був дуже задоволений, коли, закінчивши гімназію з золотою медаллю і ставши студентом фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, його учень вирішив присвятити себе астрономії. Бо ж, як він казав, повторюючи вислів відомого астронома М. Ковальського, «Астроном повинен бути математиком більш, ніж сам математик» [2].

В університеті на його блискучі математичні здібності звернув увагу професор С. П. Глазенап і запропонував йому приступити до занять астрономією ще раніше, ніж це було заплановано навчальною програмою. Мистецтву астрономічних спостережень навчав завзятого студента астроном-спостерігач Н. О. Тачалов. «Чотири роки я працював під керівництвом Тачалова. — писав згодом Борис Павлович, — і з великою влячністю пригадую його чисельні вказівки й поради. Він був для мене вчителем і другом» [6].

На третьому курсі університету (1894), молодий вчений взяв участь в експедиції Російського географічного товариства з дослідження Куврської магнітної аномалії під керівництвом французького магнітолога Муро (Moureaux). Під час експедиції дослідниками було проведено 149 спостережень у 102 точках земної поверхні.

Перша наукова робота молодого вченого «Об определении пены деления уровня по наблюдениям Полярной» була надрукована у вересневому випуску «Известий Русского астрономического общества». (1897 р.) Влітку він був направлений до Пулковської астрономічної обсерваторії, де під керівництвом О. А. Баклунда опрацьовував питання небесної механіки. У 1898 р., по закінченню Санкт-Петербурзького університету, Борис Павлович отримав диплом I ступеня, був залишений професором О. М. Ждановим при ньому і відряджений до Пулковської обсерваторії. Відтоді і до 1923 р. Борис Павлович працював у Пулкові та його відділеннях.

Коли наступного, 1899 р. адмірал С. О. Макаров готував експедицію до полярних морів на першому російському криголамі «Єрмак», директор Пулковської обсерваторії О. Баклунд направив до її складу 22-річного Б. П. Остащенка-Кудрявцева як досвідченого астронома-спостерігача для проведення астрономічних та

магнітологічних досліджень. Ні екстремальні умови походу через важкі криги, ні смертельна небезпека, яка щомиті чекала на корабель під час цілком автономного плавання за відсутності авіаційної підтримки та радіозв'язку з берегом, не завалили молодому досліднику здійснити унікальні за своєю науковою цінністю і точністю спостереження. Окрім астрономічних явищ, молодий вчений досліджував процеси формування так званих «важких криг» в полярних морях. Це дозволило наблизитись до розуміння закономірності їх утворення. В цьому плаванні Борис Павлович пройшов незабутню школу невпинності на шляху наукового пошуку, безмежної відданості навці, проявив себе гідним соратником легендарного флотоводця, який включив результати спостережень, власноруч оброблені молодим вченим, до своєї книги «Ермак во льдах» як додаток до неї. Він також запросив молодого астронома взяти участь у з'їзді British Association, що відбувся того ж року в Дуврі [9].

1900 рік знову привів Бориса Павловича в полярні широти: він став учасником російсько-шведської експедиції з градусних вимірювань на Шпіцбергені. Разом з колегами-вченими здійснив похід вглиб острова, про що згадується в книзі астронома О. С. Васильєва «На Шпицберген и по Шпицбергену» [10], а також у звіті академіка О. Баклунда про цю експедицію.

Ще перед відплиттям на Шпіцберген Борис Павлович вперше відвідав Миколаївське відділення Пулковської обсерваторії з метою встановлення точності Вертикального кола. Після повернення з експедиції, він знову був відправлений до Одеси, де за допомогою Вертикального кола здійснив у 1901–1902 рр. велику серію спостережень Одеського фундаментального каталогу астрономічних схилень. Результати досліджених абсолютних схилень 407 зірок склали понад 400 сторінок в «Трудах Пулковской обсерватории» і принесли вченому премію Російського астрономічного товариства «За кращий твір з астрономії в Росії за 1907 рік» (математична обробка даних провадилася в 1902–07 рр.) [9].

З травня 1903 по грудень 1906 року Б. П. Остащенко-Кудрявцев проводив абсолютне визначення схилень зірок з четвертого «Каталога Пулковских главных звёзд». Цей каталог був значно ширший та точніший за попередні. Щоб досягти такої небаченої точності, кожну з занесених в каталог 549 зірок Борис Павлович спостерігав по 8 разів і сам обробив всі дані.

У 1912 р. морське відомство передало Пулкову обсерваторію в Миколаєві. Для її переобладнання і перепрофілювання

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

туди відправили Б. П. Осташенко-Кудрявцева. Після проведеної реорганізації Борис Павлович став завідувачем Одеського відділення Пулковської обсерваторії. Цій події передувало обрання його, за сукупністю наукових праць, старшим астрономом Пулкової, що дорівнювало званню ординарного професора. Починаючи з 1912 р., коли Вертикальне коло було перевезене з Одеси до Миколаїва, Борис Павлович проводив спостереження об'єктів з «Миколаївського каталогу 1915 року», який, окрім 1426 зірок «Пулківського каталогу 1895 року», містив ще 478 зірок, які можна було спостерігати тільки на широті Миколаєва. Результати цієї роботи, яку протягом 1914–22 рр. він зробив разом з П. К. Залеським, склали окремий ювілейний 57-й том «Трудов Пулковской обсерватории», який вийшов у 1939 р. до 100-річчя обсерваторії. Але між цими датами лежала ще ціла безодня «випробувань на міцність», яку йому належало пройти. Гортаючи сторінки біографії вченого, мимоволі доходиш висновку, що тодішні неймовірні зрушення, перевероти він сприймав як іще один шанс, даний долею для торування наукових шляхів.

Не гаючи часу, Борис Павлович використовує нагоду для доти небаченого розгортання роботи з пропаганди і популяризації наукових знань серед найширших народних верств. Проводилися лекції з астрономії, фізичної географії, математики в Миколаївському матроському та Народному робітничому університетах, роботі яких він сам і організував, працюючи деканом, заступником ректора, головою Ради Миколаївського товариства народних університетів. Крім того, була ще напружена діяльність в Губернському відділі народної освіти, головування в Комісії з охорони пам'яток мистецтва і давнини, публікація низки популярних статей з питань астрономії. У 1919–23 рр., як професор Миколаївського інституту народної освіти (МІНО), Борис Павлович викладав комплекс астрономічних дисциплін. 1920–22 рр. — жителі Миколаєва обирали його депутатом Міської ради. За культурно-освітню, організаційну та громадсько-політичну діяльність мешканці Миколаєва у 1922 р. вшановували Бориса Павловича на його 45-річчя як Героя праці [11]. Роботі в обсерваторії залишалися лічені години.

Окремої розповіді заслуговує епізод біографії Б. П. Осташенка-Кудрявцева, пов'язаний з його участю в організації 1918 р. Української академії наук у Києві. З цілком зрозумілих міркувань Борис Павлович в своїх службових автобіографіях уникає

згадок про свій приїзд до Києва і зустрічі з В. І. Вернадським. Але на основі щоденникових записів першого Президента УАН і матеріалів про створення Академії вимальовується наступна картина. У червні 1918 р. Борис Павлович привіз Вернадському досить невтішні звістки про скрутний стан Миколаївської обсерваторії, яка напередодні революції фактично була південним форпостом Головної астрономічної обсерваторії РАН і виконувала надзвичайно складні і важливі астрономічні і геодезичні дослідження. Для неї навіть був замовлений і виготовлений перед Першою світовою війною найбільший на той час в Європі телескоп-рефрактор діаметром 32 дюйми. Але доставити телескоп з Ірландії завадила війна. В. І. Вернадський відразу усвідомив трагічне становище обсерваторії, відрізаної від Петрограда фронтами і виключне значення для науки збереження цього закладу [12, С. 111, 114]. Намагаючись, на прохання Остащенко-Кудрявцева, підтримати Миколаївську обсерваторію, Вернадський вирішив тимчасово, до остаточного визначення її приналежності, прийняти її до складу УАН. В свою чергу, на прохання В. І. Вернадського, Борис Павлович взявся скласти доповідну записку для Комісії по вищих навчальних закладах та наукових установах, перед якою той двічі ставив питання про Миколаївську обсерваторію, про необхідність існування астрономічної обсерваторії першого розряду в межах України і про загальні завдання астрономічних обсерваторій на півдні країни. В цій комісії обговорювалися також питання щодо асигнувань для Миколаївської обсерваторії, її штатів [13, С. 67–68]. Пункт 2 параграфа 7 Статуту Української академії наук, який містить перелік наукових установ при Відділі фізико-математичних наук УАН, починається саме згадкою про Астрономічну обсерваторію [14, С. 169].

Подальший розвиток науки в Україні потроху зосередився в її першій столиці — Харкові. Сюди в 1923 р. й переїхав професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев, отримавши від Ради астрономів Пулково широкі подяки за «25-річну енергійну роботу» [15, Арк. 8]. З метою підготовки наукових кадрів вітчизняних астрономів при Харківському ІНО, який виник в 1921 р. в результаті реорганізації Харківського університету, 9.02.1923 р. було утворено Науково-дослідну кафедру астрономії [11, Арк. 4]. Її дійсним членом був затверджений професор Остащенко-Кудрявцев. Тоді ж він почав працювати старшим астрономом та провідним астрометристом Харківської астрономічної обсерваторії. Разом з ним до нового

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

місця виїхала і його молода чарівна дружина, онука героя оборони Севастополя часів Кримської війни віце-адмірала М. К. Селістранова, майбутній видатний український скульптор Ольга Миколаївна Кудрявцева (1896–1964). Того ж року в них народилася донька Зоя.

Харківський період діяльності Бориса Павловича позначений вражаючим розширенням напрямів наукової діяльності. Відбудова народного господарства України, вщент зруйнованого в роки Першої світової та громадянської воєн, підготовка до періоду індустріалізації викликали значну увагу Радянського уряду до розвитку геодезії та картографії в країні. Тому, відповідаючи на виклик часу, одночасно з роботою в Харківській астрономічній обсерваторії і викладацькою діяльністю в Харківському ІНО та Харківському педагогічному інституті, Борис Павлович значні зусилля спрямовує на геодезичні дослідження. В центрі його уваги в ці роки опинилися розробка наукових засад геодезії та картографії та проблема піднесення геодезичної освіти в Україні. Ще в 1922 р. з українського порівняння довгот він вивів для служби часу довготу тогочасної столиці України — Харкова [2]. У 1924–29 рр. Борис Павлович працював ученим спеціалістом та консультантом створеного в 1922 р. Українського геодезичного управління. За дорученням Держплану СРСР він виконує завдання з координації старих та нових геодезичних вимірювань. До 10-річчя Радянської України за його підписом виходить нова карта геодезичних вимірювань республіки, при складанні якої були застосовані більш досконалі картографічні проекції, розроблені Б. П. Остащенко-Кудрявцевим. Він також складає каталог нівелірних пунктів на Україні. Одночасно вчений займається розробкою математичної теорії картографічних проекцій і пропонує оригінальний метод їх дослідження за допомогою диференціальних величин першого порядку, який дав практикам можливість зв'язати картографію з вищою геодезією і на новому рівні проводити геодезичні дослідження території України [15]. Починаючи з 1924 р. Борис Павлович працював професором, завідувачем кафедри, деканом та заступником директора Харківського геодезичного та землепорядного інституту і завідувачем картографічного сектору Українського науково-дослідного інституту геодезії та картографії. Оскільки вивчення курсу інструментознавства, який він викладав в інституті, гальмувалося відсутністю відповідних підручників, Геодезичний та земле-

впорядний інститут в середині 20-х самотужки видав написані Борисом Павловичем книжки «Теорія оптичних струменів» та «Струментознавство» [16, С. 151]. Його діяльність була відзначена почесними значками «Відмінник праці» та «Відмінник геодезії та картографії», які він отримав від Головного управління геодезії та картографії при РНК СРСР [4]. В 1935 р. Борис Павлович був затверджений ВАК у вченому званні професора, а в 1936 р. йому було присуджено учений ступінь доктора фізико-математичних наук.

У 1941 р. в Алма-Аті, куди 65-річний професор був евакуйований з захопленого фашистами Харкова, він очолив кафедру геодезії в гірничо-металургійному інституті і одночасно працював в Казахській філії АН СРСР.

Відступила від Харкова фашистська навала, почало оживати зруйноване місто. Обсерваторія чекала на свого провідного співробітника. Два власноручних листи директора Харківської астрономічної обсерваторії М. Барабашова до професора Остащенко-Кудрявцева датовані 26 січня та 23 липня 1944 р. зберігаються в Музеї Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури (ХЛТУБА). В обох жваво обговорюється проблема якнайшвидшого повернення Бориса Павловича з родиною до Харкова або його участі в наукових дослідженнях обсерваторії [9].

З осені 1944 р. Борис Павлович знову поринає у роботу завідувача астрометричним відділом обсерваторії, керує кафедрою вищої геодезії Харківського інженерно-будівельного інституту, Харківського гірничого інституту. Багато зусиль віддавав професор Остащенко-Кудрявцев діяльності Харківського відділення Всесоюзного астрономо-геодезичного товариства, засновником і першим головою якого він був до кінця життя. У 1952 р. він отримав почесне звання заслуженого діяча науки УРСР, а в 1953 р. був нагороджений Орденом Леніна. В ці роки новим напрямом наукових пошуків Бориса Павловича стала маркшейдерська справа, якій він присвятив ряд досліджень [11, С. 185]. З вересня 1955 р. Б. П. Остащенко-Кудрявцев був призначений на посаду завідувача новоствореної кафедри маркшейдерської справи Харківського гірничого інституту. Це відбулося на 79-му році його фантастично напруженого життя. 1 жовтня 1956 р. професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев пішов з життя.

За свідченням сучасних йому дослідників, науковий доробок вченого становить понад 90 праць. Але була одна робота,

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

якій він присвятив останні роки життя — це сторінки його спогадів, написаних після 1947 р. [15]. Якщо науковий спадок вченого можуть оцінити фахівці, то спогади свідка та учасника численних важливих подій в історії науки та країни загалом, саме життя цієї дивовижно обдарованої, чарівної, пильної і цілеспрямованої людини, яка попри страшні буревії ХХ сторіччя, змогла здійснити своє покликання і виконати свій обов'язок перед людством, багато чому можуть навчити нашого сучасника, що обирає свій шлях на зламі епох. Тому автори вважають надзвичайно важливим популяризувати історію життя видатного вченого і готують до видання його мемуарів.

1. Слостёнов А. И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1955.

2. Кувзьменко К. Н., Плузников В. Х. Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев // Земля и вселенная. — 1978. — № 3. — С. 59–61.

3. Українська радянська енциклопедія. — Т.8. — К., 1982. — С. 86.

4. Саврон М. 40 років плідної роботи // За більшовицькі кадри. — 1937. — 20 квітня.

5. Швалб М. Г. и др. Харьковская астрономическая обсерватория: Библиогр. указ. (1917–1967). — Харьков, 1967.

6. Геодезичний енциклопедичний словник. — Львів: Євро-світ, 2001. — 668 с.

7. Музей історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури. Особистий фонд Б. П. Остащенко-Кудрявцева.

8. Фёдоров С. И. Марьино. — Воронеж: Центр. — Чернозём. изд-во, 1988.

9. Заслуженный деятель наук УССР профессор Горного института Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев // Харьковский горный институт. Труды. — Т.1. — Харьков, 1952. — С. 182–186.

10. Васильев С. На Шпицберген и по Шпицбергену во время градусных измерений. — Одесса, 1915.

11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 471.

12. Вернадский В. И. Дневники: 1917–1920. — К.: Навк. думка, 1994. — 270 с.

13. Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К.: Навк. думка, 1988.

14. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К.: Навк. думка, 1993.

15. Особиста справа Б. П. Осташенка-Кудрявцева // Архів Харківського державного технічного університету радіоелектроніки. Опис 54. Пак. 2. Спр. 63.

16. Бочков М. В. Харківський геодезичний та землепорядний інститут // Записки Харківського геодезичного та землепорядного інституту. — Харків, 1927. — С. 3–18.

О. В. Дрвчек, Л. А. Савенок

УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ З ПОДІЛЛЯ

Життя і творча спадщина відомого українського вченого-славіста, етнолога, бібліографа та історика Костя Олександровича Копержинського (1894–1953) залишаються мало відомими широкому загалу. Поодинокі і фрагментарні згадки про нього містяться в окремих працях [1], в невеликих розвідках з нагоди 10-річчя смерті дослідника та в студіях про працю К. Копержинського в царині бібліографії й книгознавства [2]. Остання «Українська літературна енциклопедія» згадує про вченого, але припускається прикрий помилок [3]. Невеличка розвідка про одеський період життя дослідника ситуації не змінює [4].

Між тим для дослідження творчого доробку, життя і діяльності вченого існує в цілому достатня джерельна основа. Насамперед, це особистий архів вченого, який зберігається в Публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Шедрина в Санкт-Петербурзі і налічує 777 справ [5]. До цього часу він практично залишається поза увагою дослідників, проте в ньому є не лише матеріали про творчу і службову діяльність К. Копержинського, але й зберігається низка його цікавих наукових рукописів. Це дослідження з історії української, російської, білоруської, болгарської, чеської літератури, а також з історії, мовознавства, етнології і фольклору України.

Окремі відомості про дослідницьку та науково-організаційну роботу К. Копержинського містяться в фондах Наркомату освіти ЦЛАВО України, Інституту рукопису НБУВ та інших архівосховищах.

Народився Кость Олександрович 22 жовтня (4 листопада) 1894 р. в с. Глібове на Поділлі (тепер Нововишицького р-ну Хмельницької обл.) в родині сільського вчителя. По закінченні в 1918 р. слов'яно-руського відділення Петроградського університету повернувся в Україну. Наукову підготовку в університеті К. Копер-